

Музей видатних діячів української культури Лесі
Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського,
Михайла Старицького



До дня народження М. П. Старицького

Матеріали XI наукового семінару

*«Роль визначних особистостей – митців, діячів науки
та культури у процесі формування національної само-
свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*

Київ 2016

Музей видатних діячів української культури Лесі
Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського,
Михайла Старицького
До дня народження М. П. Старицького

Матеріали
XI наукового семінару

*«Роль визначних особистостей – митців, діячів науки
та культури у процесі формування національної само-
свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*

УДК 94(477):[001+008](092)"186/195"(06)

ББК 63.3(4Укр)46/52-8я43

Р68

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенки,
Панаса Саксаганського, Михайла Старицького
(протокол № 6 від 23 червня 2016 року)*

XI науковий семінар «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.», приурочений до дня народження Михайла Петровича Старицького: Матеріали / Упорядники Н. Терехова, О. Гураль, О. Мокану. – Київ, 2016. – 246 с.

Організаційний комітет:

Терехова Н. Ю.

Гураль О. В.

Мокану О. Я.

Адреса організаторів:

Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького, вул. Саксаганського, 97, м. Київ, 01032, тел. 284-37-63, факс 289-57-52.

**Внесок М. Ф. Сумцова
у формування національної свідомості**

Сьогодні, в час, коли наша держава проходить складний процес державотворення, особливої актуальності набувають питання культурної ідентичності і національної самобутності. Вивчення своїх історичних коренів, плекання національної спадщини і чітка громадянська позиція у цій галузі сприятиме консолідації української нації та формування національної свідомості сучасних українців.

Показовим прикладом любові і поваги до своєї Батьківщини та власного народу є діяльність відомого вченого європейського рівня М. Ф. Сумцова.

Микола Федорович Сумцов – класик вітчизняної та світової етнографії, талановитий дослідник народного фольклору, літературознавець, бібліограф, педагог, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1905 р.), академік АН УРСР (з 1919 р.), член Чеської академії наук та ряду слов'янських наукових товариств, засновник та перший директору Музею Слобідської України.

Він був нащадком потомків козацької старшини. Прадід вченого, у невеликому родинному хуторі слободі Боромлі Сумського повіту Слобідсько-української губернії, наприкінці ХІХ ст. побудував українську хату, залишивши на стелі напис: «Создался дом сей рабом божим Семеном Сумцем» [8, с. 5]. Цей невеличкий маєток переходив від покоління до покоління і був улюбленим місцем відпочинку самого вченого і його родини. Після жовтневого перевороту 1917 р. будинок націоналізували, про що дуже шкодував М. Ф. Сумцов.

Іван Сумець – дід Миколи Федоровича – був підпрапорщиком і служив там же, де й народився, у військовій слободі Боромлі [8, с. 5]. Родина ж самого вченого жила у Петербурзі. Батько Миколи Сумцова – Федір – працював статським радником у Міністерстві фінансів, а через два роки після

народження сина 1856 р. вони переїхали до Харкова [9, с. 12]. Саме у Петербурзі прізвище Сумець було, ймовірно, змінено на Сумцов [8, с. 5].

Невдовзі, після такого омріяного переїзду на Слобожанщину, батько Миколи Сумцова помирає і сина виховує лише мати – Ганна Іванівна. Саме вона, як згадував науковець, розповідаючи легенди й казки українського народу, співаючи народних пісень, прищепила малому Миколі любов до української культури і традицій [8, с. 6].

Середню освіту М. Ф. Сумцов отримав у 2-й Харківській чоловічій гімназії, яку закінчив зі срібною медаллю у 1871 році. Мешкала родина майбутнього академіка на Малій Гончарівці, місцині, яка була оспівана ще відомим Г. Ф. Квиткою-Основ'яненком у творі «Сватання на Гончарівці», і де Микола Сумцов, до речі, спілкуючись і навчаючись у гімназії лише російською мовою, «ознакомилася с Квиткой, Котляревским, с малороссийскими народными песнями, множество их усвоил на память, и все это вдали от сельской жизни, не выезжая из Харькова даже летом» [14, с. 16 – 26].

Після закінчення гімназії Микола вступив до Харківського імператорського університету на історико-філологічний факультет. Вчителями Сумцова, які вплинули на становлення його як науковця, були О. Кіріпичников, А. Лебедєв, М. Лавровський, М. Дрінов, О. Потебня [11, с. 5]. У 1874/75 навчальному році М. Сумцова нагородили золотою медаллю факультету за наукову роботу «Исторический очерк христианской демонологии». Після закінчення університету у 1875 р., за сприяння О. Потебні, його залишили в університеті для подальшого навчання з історії загальної літератури. Невдовзі молодий науковець отримав відрядження за кордон до Гейдельберзького університету, де прослухав курс лекцій зі всесвітньої літератури та історії філософії [15].

У 1878 р., після повернення з-за кордону, М. Сумцов призначається приват-доцентом Харківського університету на кафедрі російської мови та словесності. Його перша вступна

лекція була присвячена українським думам. Вибір теми значною мірою був обумовлений впливом Олександра Потебні. Саме О. Потебня спрямовував свого учня до вивчення української проблематики, зокрема, в галузі етнології та фольклористики [9, с. 16]. Майже з самого початку наукової діяльності молодого вченого простежується його потяг до українознавчих досліджень, а подальше становлення його як особистості, науковця, викладача підтверджує свідомість такого вибору.

У 1885 р., після захисту докторської дисертації «Хлеб в обрядах и песнях», яку Микола Сумцов підготував лише за рік, йому був присуджений докторський ступінь. Вже у 1888 р. його затверджують на посаді екстраординарного, а з 1889 р. – ординарного професора Харківського університету. Дану посаду вчений займав до кінця свого життя.

Майже все своє життя Микола Сумцов присвятив вивченню української національної соціокультурної ідентичності. Працюючи на ниві літературознавства, науковець особливу увагу приділяв саме українській літературі – давній і новій, поезії, пісням, казкам, замовлянням, думам, малоросійській етнографії у широкому значенні цього слова. Так, відомий історик професор В. П. Бузескул, виступаючи на святкуванні 25-річчя наукової діяльності Д. І. Багалія і 30-річчя наукової діяльності – М. Ф. Сумцова, відзначив: «Нередко полагают, что национальная идея не совместима с широким альтруизмом. Наши юбиляры служат примером того, как любовь к родному краю и родной старине, к своей национальности, может сочетаться с служением широким общественным идеалам» [11, с. 23]. Загалом, науковий доробок вченого сягає більше 1500 наукових, науково-популярних та публіцистичних робіт, присвячених історії України, етнографії, фольклористиці, історії української та російської літератури, історіографії, джерело-знавству, археології, історичній географії, історії мистецтва тощо [10]. Найбільшу групу становлять роботи в галузі української етнографічної науки. Це і великі дослідження та монографії: «Очерки народного быта» – робота, що стала результатом наукових етнографічних розвідок здійснених в Ах-

тирському повіті Харківської губернії, «Из украинской старины» - статті з нової української літератури, цінні дослідження побуту України [11, с. 5 – 6] та ґрунтовна праця з історії рідного краю – історико-етнографічне дослідження «Слобожане»; невеликі статті і розробки окремих наукових тем, цикли статей та публікацій, як, наприклад, «Культурные переживания», що регулярно видавали у журналі «Київська старовина» починаючи з 1890 року [10, с. 36]. Все це було просякнuto любов'ю до народу, його мови, культури, традицій.

Науковець працював над створенням систематизованої історії української літератури XVII ст. й опублікував ряд монографій про І. Вишенського, А. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля – всі у 1884 – 1885 рр., йому належать праці з історії української літератури XVIII – XX ст.: низка праць про Т. Шевченка, Г. Сковороду, І. Котляревського, П. Куліша, М. Старицького, І. Манжуру, І. Франка, Б. Грінченка, О. Олеся, О. Потебню.

У комплексі робіт М. Сумцова з історії Слобідської України окреме місце посідають дослідження з історії рідного для науковця міста Харкова. Микола Сумцов розробив ряд питань з історії міста. У його статтях була подана детальна історико-географічна характеристика Харкова, розвитку ремесел і промислів, соціальної структури міського населення. Різноманітні за темами і за формою викладу численні статті М. Сумцова, присвячені Харкову, дають повне уявлення про життя, побут, потреби міста у XIX – на поч. XX ст. В основному це статті, що публікувалися переважно у місцевих газетах «Южний край» та «Харьковские ведомости»: історичні довідки-пошуки з минулого міста, наприклад, «Бедствия в Харьковской губернии» (1879 р.) [10, с. 22], «Борьба Харьковского земства с Курско-Харьковско-Азовской железной дорогой» (1888 р.), «О наводнении в Харькове в 1853 году» (1888 р.) [10, с. 33] та ін.

Серед усіх робіт Сумцова з історії Харкова особливо необхідно виділити одну, яка має методологічний, постановчий характер у розробці питання про написання цілісного

комплексного історичного дослідження з історії міста. Це стаття 1880 року «Два слова о составлении систематического исторического исследования о городе Харькове» [13], що пізніше була використана при створенні монографії Д. Багалія та Д. Міллера «История города Харкова за 250 лет его существования», надрукованої у 1905 та 1912 роках.

Невід'ємною складовою історії столиці Слобожанщини є становлення та діяльність Харківського університету – вищого навчального закладу, з яким було пов'язане все життя вченого. Микола Сумцов був одним з перших літописців університету, доробок Сумцова з цього питання складає близько 70 робіт, серед яких особливою ґрунтовністю виділяється праця «Краткий очерк Харьковского университета за 100 лет его существования (1805 – 1905 гг.)», написана у співавторстві з Д. Багалієм. Саме при Харківському університеті у 1977 році було відкрито наукове об'єднання «Історико-філологічне товариство», яке згуртувало провідні наукові сили Слобожанщини і не тільки. [12, с. 20 – 21]. В межах ХІФТ була створена своєрідна історико-краєзнавча школа, а одним з основних її організаторів по праву можна назвати М. Ф. Сумцова. Микола Сумцов упродовж 17 років, з 1880 по 1886 рр., був секретарем і 22 роки (1897 – 1919 рр.) – головою ХІФТ [11, с. 6]. За активної участі та під керівництвом М. Сумцова товариство стало одним з провідних об'єднань, в якому відомі представники української науки створювали й опрацьовували сучасні на той час наукові теорії, займалися дослідженням побутової історії місцевого населення, археології, народної культури, фольклору, мови, історії. Культурно-освітня діяльність членів ХІФТ відзначалася масштабністю. У товаристві була започаткована важлива ініціатива – видання збірника праць членів ХІФТ «Сборник историко-филологического общества». «Сборник ...» містить унікальні статті з місцевої історії, розвідки з історії народної пісенної творчості, досліджувалися питання про межі українського етносу, його історію, аналізувалися народні легенди і міфи, які яскраво відображали історичну пам'ять українського народу. Сьогодні праці товариства є ґрунтовною

джерельною базою для вивчення становлення історичної, народознавчої, краєзнавчої, археологічної, музеєзнавчої та інших наук в Україні, вони є своєрідним літописом розвитку гуманітарної науки на Слобожанщині. [9, с. 38]. І це не випадково, бо серед членів ХІФТ були такі непересічні особистості, визначні науковці О. Єфименко і П. Єфименко, О. Русов, Д. Яворницький, Д. Овсяннико-Куликовський, В. Барвінський, Д. Багалій, М. Халанський та багато інших [12, с. 20 – 21].

Багато часу та енергії віддавав М. Ф. Сумцов громадській діяльності. Декілька разів обирався гласним Харківської міської думи, був членом ради попечителів Харківського учбового округу, головою комісії по проведенню відкритих читань для жінок, почесним членом Товариства опіки нужденних учнів початкових учбових закладах міста Харкова [11, с. 7]. У 1892 році за ініціативою Миколи Сумцова при ХІФТ був створений педагогічний відділ і розпочато видання наукових праць відділу, з 1903 року Микола Сумцов був попечителем Харківського міського парафіяльного училища ім. О.С. Пушкіна, брав найдіяльнішу участь у роботі видавничого комітету Харківського товариства розповсюдження серед народу грамотності і склав декілька брошур для народного читання. Саме під його редакцією було складено «Пособие для устройства научных и литературных чтений» (1895, 1896 рр.). Микола Сумцов опікувався також організацією загальнодоступних публічних лекцій для населення, писав програми для «составления этнографических статей для народного чтения» [9, с. 22].

М. Ф. Сумцов був одним з ініціаторів створення Харківської громадської бібліотеки [11, с. 6]. Протягом шести років він був членом бібліотечного правління і, окрім вирішення організаційних питань, велику роль відігравав у комплектуванні й формуванні фондів. Зі стрімким розширенням бібліотечного фонду постала потреба у нових приміщеннях, і саме М. Ф. Сумцов обґрунтував необхідність будівництва нової будівлі бібліотеки. Микола Федорович разом з відомими

науковцями Д. Багалієм, В. Бузескулом, А. Згурським у 1890 р. провів низку публічних лекцій, в результаті яких була зібрана сума у 800 карбованців. Саме вона поклала початок подальшого збору коштів і стала основою фонду будівництва нової бібліотечної будівлі. Турботи про бібліотеку М. Ф. Сумцов не припиняв і надалі. Діяльний і натхненний пропагандист української культури, М. Ф. Сумцов був причетний до створення у Громадській бібліотеці в 1906 р. Українського відділу.

4 березня 1911 року, як гласний Харківської міської думи, він виголосив на її засіданні промову, в якій, зокрема, відстоював пропозицію громадськості щодо присвоєння Українському відділу почесного імені Тараса Шевченка. Пропозиція була підтримана, а дума постановила до 50-тої річниці з дня смерті видатного поета не лише надати українському відділу Харківської Громадської бібліотеки ім'я Тараса Шевченка, а й виділити 300 карбованців одноразово і 50 карбованців щорічної допомоги [23].

Діяльний і непохитний пропагандист української культури та словесності Микола Сумцов не лише досліджував українську історію, етнографію, фольклор, а й активно популяризував українську мову. Так, у 1904 році на XIII археологічному з'їзді у Катеринославі він озвався з трибуни до присутніх українською. У 1906 р., звернувшись українською мовою до міністра народної освіти Болгарії І. Д. Шишманова та інших членів болгарської делегації, що прибули на похорон професора Харківського університету, болгарина за походженням М. С. Дрінова, М. Сумцов підніс її до рівня державної [8, с. 9]. Вчений першим в Харківському університеті розпочав читання лекцій українською мовою. У 1905 році професор М. Сумцов разом із однопумцем М. Халанським на засіданні історико-філологічного факультету Харківського університету висловив бажання читати лекції наступного навчального 1906 – 1907 рр. з української літератури і української мови. Факультет підтримав цю ініціативу і в свою чергу виступив із клопотанням перед міністерством народної освіти Російської імперії про створення університетських кафедр

української історії й літератури, де обов'язковим було б викладання українською мовою. Утім, враховуючи велику протидію консервативної частини педагогічної частини університету, перша лекція українською мовою, прочитана М. Ф. Сумцовим, відбулася лише у жовтні 1907 р. Студентство і провідна інтелігенція міста гаряче підтримала науковця. Була виголошена промова, де цю подію назвали відкриттям «нової ери» в житті харківського наукового осередку. На адресу вченого надійшло багато привітань з подяками за мужність та побажаннями продовжити цей почин. Одними з перших відреагували Х. Алчевська та М. Пільчіков, направивши листи - подяки [17]. Вітальні листи також надіслали Б. Грінченко [18], М. Кропивницький [19], М. Дмитрієв [20], студенти Московського комерційного інституту [21], Київського політехнічного інституту [22] та інші. На той час лише брат Михайла Грушевського, приват-доцент Новоросійського університету в Одесі, Олександр Грушевський відважився застосувати викладання курсу з історії України українською мовою. Проте, вже у 1908 р., з наступом реакції, вивчення українознавчих студій, як і викладання українською мовою, було припинено [4, с. 167].

У діяльності Миколи Сумцова чітко простежується тенденція: чим досконаліше науковець вивчав українську культуру і народні традиції, тим активніше ставав на їх захист. Спочатку він діяв тільки у науковій площині, публікуючи статті та інші дослідження, викладаючи в університеті, працюючи з молоддю. [8, с. 9]. У своїх «Спогадах...» вчений написав: «З 1907 р., коли виникла надія на краще вільне життя, я перейшов цілком на українські справи». [9, с. 206].

8 квітня (за ст.ст.) 1907 р. Миколу Сумцова обрали почесним членом Товариства «Просвіта». В особовому фонді дослідника збереглася чернетка його листа з подякою Б. Грінченку, який і оповістив вченого про цю подію. Для Миколи Федоровича це був вагомий крок, він зазначав: «Дуже бажаю бути корисним тому святому ділу відродження України, яке «Просвіта» має своєю метою, і йти під тим прапором загальної української просвіти...» [9, с. 206].

Послідовність позиції М. Сумцова зберігається і надалі. У 1917 році рада Харківського університету висловилася «за надання права вільного вживання української мови в усіх місцевих закладах, а рівно і за вільний розвиток чисто національної української культури». Спеціально створена комісія, до складу якої увійшов і М. Ф. Сумцов, підготувала записку з цього питання, яка була прийнята і надіслана Тимчасовому уряду. Після лютневих подій 1917 року вчений остаточно перейшов на викладання лекцій і написання наукових робіт українською мовою [9, с. 206].

Копітка багаторічна праця професора М. Сумцова з вивчення та популяризації українознавчих студій була гідно оцінена. Так, у 1916 р. рада Імператорського російського географічного товариства за наукові заслуги М. Сумцова у галузі української етнографії присудила йому велику золоту медаль відділення етнографії. У 1919 р. Миколу Сумцова у числі перших обрали академіком новоствореної Всеукраїнської академії наук, а в 1921 р. обрано до складу спеціальної Ради з організації харківської філії Українського наукового товариства [9, с. 27].

Червоною ниткою через все життя Миколи Сумцова проходить любов до музейно-просвітницької діяльності. Його виплеканим дітищем став Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди.

Зацікавленість Миколи Федоровича музейними справами бере свій початок з кінця XIX ст. У 80-х роках XIX ст. разом з Г. П. Данилевським та М. Д. Раєвською-Івановою М. Сумцов виступив одним із фундаторів міського художньо-промислового музею. Після його відкриття 14 грудня 1886 р., Микола Федорович увійшов до комісії по завідуванню музеєм і був одним з найактивніших її членів. Звертаючи увагу на питання придбання експонатів, влаштування виставок тощо, 29 січня 1889 р. він вніс пропозицію про влаштування при міському музеї етнографічного відділу.

У 1902 році у Харкові відбулася важлива подія – був проведений XII Археологічний з'їзд. Відкриттю з'їзду передувала

грандіозна за розмахом підготовча й дослідницька робота з археології та вперше за всю історію подібних заходів – з етнографії. Керівництво з підготовки з'їзду було покладено на спеціально створений у 1900 р. Харківський Попередній комітет, який розробив і розповсюдив програми зі збору старожитностей, підготував інструкції з'їзду, визначив район проведення досліджень та багато іншого. Справжньою подією, багатою на наукові сенсації, стала Етнографічна виставка в улаштуванні якої М. Сумцов брав безпосередню участь. Виставка мала у своєму складі 26 відділів, де були представлені 2054 зібраних експонати. Етнографічні предмети, по закінченні з'їзду, були передані у власність Історико-філологічного товариства [16, с. 36].

М. Ф. Сумцов розібрав і систематизував колекції, і на початку 1905 року Етнографічний музей ХІФТ розпочав свою діяльність [7], яким Микола Сумцов завідував до 1918 р.

На жаль, події революції та громадянської війни спричинили закриття у 1919 р. ХІФТ та усіх його підрозділів, в тому числі й музею. В результаті назріла необхідність відновлення науково-культурного осередку, який би координував і спрямовував фольклорно-етнографічні дослідження Слобідської України. З цією метою при Харківському Губернському комітеті охорони пам'яток мистецтва та старовини була створена етнографічна секція, яку знову ж таки очолив Микола Федорович Сумцов [2, с. 33].

У січні 1920 р., на основі реорганізованих музейних закладів Харкова, було засновано Музей Слобідської України [6]. Миколу Федоровича, як найбільшого на той час фахівця у галузі музейного будівництва й дослідника-етнографа, призначили директором новоствореної установи. Він особисто визначив структуру музею, що включала три відділи - історичний ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, художній ім. С. І. Васильківського, етнографічний ім. О. О. Потебні та сформував науково-методичні засади його діяльності [3, с. 4]. Пріоритетним напрямком роботи музею було визначено

всестороннє вивчення традиційної культури мешканців Слобожанщини в усіх її відображеннях.

Головну частину етнографічного відділу Музею Слобідської України становили колекції колишнього Етнографічного музею ХІФТ та предмети з зібрань харківського міського Художньо-Промислового музею. М. Ф. Сумцов розробив і втілював спеціальну програму поповнення колекцій, що передбачала збирання етнографічних матеріалів у повітах Харківської губернії. Особисто займався організацією експедицій, брав участь у зборі експонатів і систематизації колекцій [5, с. 10]. Необхідно зазначити, що у ті буремні часи академік М. Ф. Сумцов до останнього свого дня був прикладом для співробітників музею Слобідської України і залишався відданим науковій роботі. Так, в останнє п'ятиріччя свого життя, невтомний Микола Федорович опублікував декілька видань хрестоматій з української літератури, роботи «Начерк розвитку української літературної мови», «Старі зразки української народної словесності» «Слобідсько-історичні українські пісні» та багато інших праць любов'ю ще з дитинства українською мовою [10, с. 121 – 123].

Таким чином, національна самосвідомість, як самосвідомлення та самооцінювання власного «Я», як представника певної національності, свідомого та активного виразника національних інтересів, невід'ємної частки свого народу, його національного духу і долі, для Миколи Сумцова проявлялася не лише у любові до всього українського – мови, культури, літератури, народу загалом, а й у впровадженні чіткої і впевненої громадянської позиції.

Залишивши безцінну історико-культурну та наукову спадщину, виступаючи послідовним українським патріотом, Микола Федорович Сумцов зробив вагомий внесок у розбудову національної ідеї, формування національної свідомості.

Джерела та література

1. Багалій Д.І. Наукова спадщина акад. М.Ф. Сумцова // Червоний шлях. – 1923. - № 3. – С. 162-171.
2. Баранов Д.Б. М.Ф. Сумцов і розвиток українського музезнавства в першій чверті ХХ ст. // Шості Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2000. – С. 32-34.
3. Бюлетень «Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди». – Харків, 1925. – Вип. I. – 45 с.
4. Головченко В. Харків і українське національне відродження кінця ХІХ – початку ХХ століття // Березіль. - № 1-2. – Харків, 1994. – С. 161-168.
5. Даньковська Р.С. Історія музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди / Р.С. Даньковська // Бюлетень «Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди» – Харків, 1925. – Вип. I. – С. 7-11.
6. ДАХО. – Ф. Р – 4365. – Оп.1. – Спр. 45.
7. Каталог выставки на XII Археологическом съезде в Харькове. Этнографический отдел. – Харьков, 1902. – С. 1-139.
8. Красиков М.М. Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю // Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова. – Харків: Видавництво «АТОС», 2008. – С. 5-55.
9. Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. – К.: ППЕНД, 2011. – 276 с.
10. Микола Федорович Сумцов (1854-1922) / Бібліографічний покажчик. За ред. С.М. Мищенко. – К.: Рідний край, 1999. – 240 с.
11. Редін. Е.К. Профессор Николай Федорович Сумцов. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Харьков, 1906. - 32 с.
12. Список членов историко-филологического общества // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. 11. – Харьков, 1899. – С. I-XXXIII, 1-22, 1-355.
13. Сумцов Н. Ф. Два слова о составлении систематического исторического исследования о городе Харькове. // Харьковские губернские ведомости. – 1880. -7 июня.
14. Сумцов Н. Ф. Из гимназических воспоминаний. Окр. відб. з журн.: Русская школа. - 1905 – № 1 - С. 16-26.
15. Сумцов Н. Из воспоминаний о Гейдельбергском университете // Харьковские губернские ведомости. – 1888. – № 3.
16. Сущко В.А. До питання про експонування етнографічних колекцій // Місія та можливості музею на сучасному етапі: Всеукраїнська наукова

конференція до Міжнародного дня музеїв (Харків, 25 травня 2007 р.).
Доповіді та матеріали. – Харків: Золоті сторінки, 2008. – С. 34 – 43.

17. ЦДІАК. – Ф. 2052. – Оп. 1. – ОЛ. зб. 92.
18. ЦДІАК. – Ф. 2052. – Оп. 1. – ОЛ. зб. 341.
19. ЦДІАК. – Ф. 2052. – Оп. 1. – ОЛ. зб. 612.
20. ЦДІАК. – Ф. 2052. – Оп. 1. – ОЛ. зб. 398.
21. ЦДІАК. – Ф. 2052. – Оп. 1. – ОЛ. зб. 27.
22. ЦДІАК. – Ф. 2052. – Оп. 1. – ОЛ. зб. 28.
23. Електронний ресурс;
<http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/summ4.html>